

УДК 94 (477.73) “1921/1923”

Козирева Марина Едуардівна (1960 р.н.). Закінчила історичний факультет Миколаївського педінституту в 1981 р. Старший викладач кафедри українознавства МАПУ. Має біля 20 наукових публікацій. Тема дисертаційного дослідження – “*Економічний та соціальний розвиток німецьких районів Півдня України у 20-30-ти pp. ХХ ст.*”

Голод 1921-1923 pp. у німецьких колоніях на Миколаївщині

На основі значного архівного матеріалу, в тому числі вперше введеного до наукового обігу, зроблена спроба дослідити закономірності, специфічні особливості та прояви голоду 1921-1923 років у німецьких колоніях Миколаївщини.

The article describes specific features of famine 1921-1923 in German settlements of Nikolaev area. The author uses a lot of new archive materials.

Соціально-економічна та політична криза в Україні після завершення громадянської війни наочно продемонструвала нетривкість радянської влади, не зважаючи на військову перемогу. Це змусило більшовицьке керівництво піти на певні поступки як в соціально-економічній сфері (впровадження непу), так і в національному питанні (здійснення політики коренізації). Запроваджувані владою заходи мали досить неоднозначні наслідки, одним з яких і був голод 1921-1923 років на півдні України, у вирі якого опинилися німецькі колонії Миколаївщини.

Комплексне вивчення проблематики голоду 1921-1923 років у республіці активно впроваджується зі встановленням державної незалежності України, охоплюючи різні сторони досліджуваної теми, в тому числі й щодо німецьких колоній. Однак обсяг ще нез'ясованих питань, в тому числі пов'язаних із залученням нових джерел, залишається значним. У пропонованій статті на основі архівного матеріалу, в тому числі вперше введеного до наукового обігу, робиться спроба комплексно дослідити закономірності та специфічні особливості голоду 1921-1923 років у німецьких колоніях Миколаївщини.

Колонії розташувались в зоні так званого ризикованого землеробства в зв'язку з недостатньою кількістю опадів. За таких умов визначальним фактором успішного сільськогосподарського виробництва поряд з удосконаленням агрокультурних технологій ставала впроваджувана владою соціально-економічна політика.

У німецьких колоніях Півдня України землеуст-

рій, здійснюваний згідно з інструкцією про попередній розподіл земель від 5 лютого 1920 р., нерідко зводився до відрізання значної частки оброблюваної колоністами землі на користь оточуючого ненімецького населення, що привело до значного збільшення кількості безземельних і малоземельних колоністів, чисельність яких зростала ще й за рахунок так званих переселенців-зворотників (висланих до Сибіру в роки першої світової та біженців часів громадянської війни), що поверталися в рідні місця нерідко вже після розподілу землі. До того ж реалізація землевпорядних робіт затяглася, що стало однією з причин поширення голоду.

Метеорологічні умови, за яких розпочався сільськогосподарський 1921-1922 рік на Миколаївщині, були вкрай несприятливими. Виключна посуха, що призвела до загибелі посівів 1921 р., продовжувалася аж до січня 1922 р. [1]. Однак ще взимку 1921 р. в німецьких колоніях були вилучені всі хлібні запаси, в тому числі й насіння, що визначило катастрофічні масштаби наступаючого голоду. У доповіді німецької секції відділу управління Одеського губернського виконавчого комітету про економічне та політичне становище в німецьких колоніях влітку 1921 р. повідомлялося, що “більшість колоній тепер вже, у буквальному змісті цього слова, голодують” [2].

Не зваживши ні на цілковите господарське розорення й пограбування в період громадянської війни, ні на безнадійні, за визнанням самих же радянських органів, види на врожай 1921 р. через тривалу літню посуху, у населення німецьких колоній продовжувала-

ли відбирати все зерно, борошно й навіть випечений хліб, як це спостерігалося, скажімо, в Ращадтській волості Вознесенського повіту Одеської губернії [3]. Невправдано підвищений, у порівнянні з оточуючим ненімецьким населенням, рівень оподаткування викликав різке невдоволення колоністів. До того ж податком обкладалася вся рілля, а не фактично засіяні землі [4]. Нерідко недоїмки ненімецьких сіл передкладалися на колоністів, хоч останні всі податки намагалися сплачувати повністю, а то й з перевиконанням. Так, наприклад, було в Ращадтській волості, що виконала розкладку на 100-120% та зазнала розкуркулення в складі Одеського повіту, однак при переході до складу Вознесенського повіту пережила ці заходи вдруге, і “при цьому вже брали геть усе” [5].

Такі заходи влади привели до повного вичерпання усіх наявних хлібних запасів, а подекуди й насіння. Колоністів масово змушували продавати худобу, а на отримані гроші купувати хліб для виконання продподатку. Внаслідок цього протягом зими та на початку весни 1922 р. стала масова загибель свійських тварин від нестачі кормів. Восени 1921 р. коні втратили будь-яку ринкову цінність, а взимку конина на місцевому ринку коштувала в 1,5 рази дешевше за хліб [6]. Негативні наслідки для конярства мала й неприміщеність гужової повинності на місцях [7].

Згубною для тваринництва виявилася й нераціональна заміна зернового податку м'ясним, бо збір його розпочався запізно, коли значна частина худоби пішла на забій. Продорогані не тільки не скористалися можливістю широкої заготівлі м'ясо через брак тарі, грошей і хронічну нестачу кредитів, але й нерідко змушені були свідомо її скорочувати через неможливість своєчасної переробки [8].

Отже, перша податкова кампанія періоду непу не тільки не покращила, а й ще більш загострила ситуацію на селі. Провал в справі хлібозаготівель керівні органи Миколаївщини пояснювали тим, що населення ще до початку збору продподатку масово вивозило за межі губернії старі запаси зерна. Водночас вони змушені були визнати, що тоді ж центр, незважаючи на вкрай скрутне становище в регіоні, видав наряд на вивіз 800 тис. пудів хліба до Криму. Сам декрет про продподаток надійшов із запізненням, так само пізно – наприкінці серпня – центром були затверджені розряди врожайності, неурегульованими залишалися земельні відносини – цей ланцюг прорахунків влади загострив ситуацію в регіоні [9]. Сам факт заміни продрозкладки продподатком селянство зустріло позитивно, однак негативний досвід початкової реалізації непу часто-густо приводив до пасивного опору селян, який проявився в угаюванні землі та повільно-

му надходженням продуктів [10].

Відсутність достатньої кількості кормів неминуче вела до різкого скорочення наявного в колоніях високопородного стада, а це в свою чергу позначилось на осінній посівкампанії 1921 р., план якої було виконано всього на 60% [11]. Місцеві керівні установи змушені були визнати, що забезпеченість худоби фуражем взимку 1921-1922 року становила по Миколаївській губернії не більш 25% потрібної норми [12]. Голод змусив багатьох селян продавати на ринку майно й сільськогосподарське обладнання. Нерідкими були випадки, коли за 1,5 – 2 пуди зерна колоністи віддавали сакківський плуг, а за 15-20 пудів – пашову молотарку [13].

Однак і ці крайні заходи не уберегли населення німецьких колоній Миколаївщини від голоду, що досяг піку в першій половині 1922 р. Ситуація посилювалася й епідемією черевного та висипного тифу серед населення. У телеграмі Ландауського волвиконкому Вознесенському повітовому виконавчому комітету від 13 лютого 1922 р. повідомлялось про збільшення кількості голодуючих, випадки захворювання на тиф із смертельним кінцем і загрозу закриття волосної лікарні через нестачу продуктів та палива. Однак з чернетки цього ж повідомлення була викреслена інформація про те, що зневірення через голод батько двох дітей намагався їх повісити, однак вони були вчасно врятовані сусідами [14].

Надалі ситуація в німецьких колоніях катастрофічно погіршувалася. На середину березня 1922 р. в Ландауській волості офіційно було визнано вже тринадцять випадків голодної смерті. До того ж продовольство, відпущене з Костянтинівської волосної комори, не змогли доставити через повінь [15]. До кінця місяця у зв'язку з відсутністю продуктів припинили роботу тільки-но організовані кухні для голодуючих.

4 квітня 1922 р. 25 підвід, посланих до Березівської заготконтори для отримання по ордеру хліба голодуючим, повернулися порожніми. Відсутність продуктів поставила Ландауський волвиконком у скрутне становище [16], бо ще 16 березня ця установа під грифом “таємно” інформувала повітове керівництво про вкрай вороже ставлення населення до голів волосного й сільських виконавчих комітетів та звинувачення їх в неспроможності реально допомогти як з насіннєвим матеріалом, так і з продовольством. Вказувалося на випадки, коли натовп вривався до виконавчому, вимагаючи хліба [17].

До того ж ще восени 1921 р. до Ландауської волості прибули 145 дітей з голодуючого Поволжя. За вказівкою губернської влади вони були розподілені

серед населення, яке побажало взяти дитину на повне утримання нарівні зі своїми дітьми. Вже в січні 1922 р., коли голод став масовим і колоністи були неспроможні прогодувати прибульців, волвиконком звернувся до повіту з клопотанням про переведення поволзьких дітей до однієї з врожайних областей чи відкриття для них інтернату з держзабезпеченням. Самі ж діти, отримуючи листи з рідних місць з повідомленнями, що там голод відступив, почали просити про їхнє повернення додому. Звертаючись з цим клопотанням, волвиконком змушений був визнати, що й до наступної зими становище місцевого населення не покращиться [18].

Більш того, навесні 1922 р. голод у німецьких колоніях Миколаївщини набув загрозливих розмірів. До початку літа Йоганестальський сільвиконком сповіщав Ландауську волосну комісію Допголу про 622 голодуючих, у тому числі дітей від 1 до 14 років – 291, дорослих – 301, непрацездатних – 30 чоловік [19].

Ситуацію вкрай погіршували численні пошесті, спричинені голодним виснаженням людей. Показово, що 9 травня 1922 р. Зульцький лікарняно-амбулаторний пункт надав місцевому сільвиконкому довідку про те, що в селі з причини голоду та вживання в їжу всіляких сурогатів “розвинулася значна епідемія цинги, що дає великий відсоток смертності” [20].

Прогнози щодо перспектив наступного врожаю 1922 р. у німецьких колоніях були невтішними через відсутність насіння. Останнє пояснювалося місцевим керівництвом голодом серед населення, використанням отриманого насіння кукурудзи не на посів, а на потреби голодуючих [21]. При цьому “забувалося” про попередні масові зернові реквізіції, в тому числі й посівматеріалу. Ще однією причиною безпосівності колоністських господарств, не визнаною владою, було вилучення нерідко репресивними засобами захищеного продподаатку.

Все це на фоні стрімкого зменшення худоби, а також неможливості ремонту мертвого інвентарю, що зберігся, через нестачу вугілля та заліза ставило під загрозу весняні посівні роботи 1922 р.

Не вправдалися й надії колоністів на своєчасне отримання від держави насінневого матеріалу. У відпуску зерна з позагубернських запасів Миколаївському губпосівкому було відмовлено й наряд був виданий тільки на отримання насіння з внутрішньогубернських ресурсів [22], що були мізерними. Майже не набули розповсюдження запропоновані спеціальним розпорядженням губвиконкому добровільні насіннєві позики селян один одному [23]. Не користувалася

підтримкою населення й створена місцевими органами Ландауська районна насіннєва ділянка, що вважалася громадською і роботи на якій здійснювалися шляхом обов’язкового розподілу між сільрадами [24]. Відпущені ж за ордером на всю Ландауську волость 279 пудів насіння, зважаючи на вкрай недостатню кількість в порівнянні з потребою, викликали у населення гірке розчарування. Ситуація ще більш загострилася, коли 1 квітня 1922 року послані за посівматеріалом в Березівку підводи повернулися порожніми, бо Березівський фінвідділ відмовився рахувати значну кількість дрібних грошей [25].

Побоюючись, що поля залишаться незасіяними і через це не буде чим сплатити державі продподааток, населення стало масово відмовлятися від наділеної землі [26], що призвело до різкого скорочення посівних площ.

Центральне радянське керівництво наявність голоду на Півдні України довго замовчувало як з престижних міркувань, так і з метою продовження вивозу хліба з голодуючих місцевостей. Практично весь зібраний в регіоні врожай 1921 р. був вивезений на потреби голодуючого Поволжя, де наявність голоду була визнана владою ще влітку [27]. І тільки наприкінці літа наступного 1922 р., коли замовчувати стало вже неможливо, українське представництво в Берліні запропонувало матеріал про голод для преси, що дозволило організувати міжнародну допомогу, в тому числі й з Німеччини як продовольством, так і посівматеріалом [28]. Допомогу колоністам здійснювали зарубіжні благодійні організації, в першу чергу менонітські та католицькі. Німецький рейхстаг виділив на відновлення колоністських господарств 100 млн. марок. Вся німецька допомога колоністам здійснювалася під егідою Німецького Червоного Хреста, через посередництво комерційної фірми “Петер Вестен” [29]. Так, колонія Ландау в серпні 1922 р. отримала 110 пудів жита для засіву 18 десятин озимого кліну [30].

Фактична бездіяльність влади аж до кінця літа 1922 р. не тільки призвела до катастрофічних наслідків в сільськогосподарському виробництві, але й поставила на межу виживання більшість мешканців колоній. Колоністи, втративши надію на масштабну державну допомогу, рятувалися завдяки неймовірній працелюбності та практичній кмітливості. Про це свідчили й факти, наведені в доповіді німсекції Одеського губпарткому про стан німецьких колоній Миколаївщини влітку 1922 р.: селяни навколоїшніх російських сіл, що брали активну участь у пограбуванні колоній в 1919 р., “тепер приходять з опухлими ногами і шматочка хліба просять. Якщо їм німці нагадують про те, що було, що все відбрали, а тепер у

нужді знов до нас звертається по допомогу, то вони плачуть і говорять, нехай нам Бог вибачає, що ми були тоді такі дурні” [31].

Для самих же колоністів одним із засобів виживання в голодні роки стала обробка зданої, в основному прилеглими єврейськими колоніями, землі, “з чого німці, звичайно, дістали для себе велику користь і вигоду” [32]. Однак за умов крайнього зубожіння колоністських господарств подібні заходи дозволяли в кращому випадку заробити на прогодування і не могли принципово розв’язати кризову ситуацію в німецьких колоніях, спричинену запровадженою радянською владою політикою.

Надана ж державна допомога нерідко здійснювалася за рахунок “внутрішніх ресурсів” самих колоністів. Навесні 1922 р. 40% отриманого Миколаївською губернією з Держсімфонду посівматеріалу було розподілено як позику незаможникам, колгоспам та установам, решта ж відпускалася за готівку населенню, яке мусило сплачувати не радянськими грошима, а золотом та сріблом. І тільки 17 квітня 1922 р. губпосівком дозволив продаж кукурудзи за радянські гроші [33]. Засобом вирішення проблеми забезпечення сільського населення посівматеріалом весною наступного 1923 р. мусила стати його ініціатива по організації закупівлі насіння у врожайних районах [34].

Гіркий досвід перших двох непівських років привів до того, що повсюдно вимушену реакцією сільськогосподарських виробників на несприятливі кліматичні умови ставала безпосівність. Через побоювання населення знов залишився взимку без зерна у зв’язку з осінньою посухою і, як наслідок, загрози голоду, посівна кампанія восени 1923 р. в Ландауській волості проходила надзвичайно мляво. Місцеві земоргані схаменулися лише на початку листопада, кинувши умовляти селян у доцільноті пізніх посівів та обіцяючи, що наступною весною ярове зерно для насінневої позики в першу чергу буде видаватися на пересів озимини [35], що не дуже заспокоїло населення.

Поступовий вихід німецьких колоній Миколаївщини з соціально-економічної кризи намітився лише з 1924 р. із запровадженням національного районування і створенням національних адміністративно-територіальних одиниць.

Отже, досвід соціально-економічних перетворень у німецьких колоніях Миколаївщини в перші роки впровадження непу свідчив про визначальне значення саме політичного фактору в поширенні голоду на Півдні України в 1921-1923 роках. Здійснювана державним керівництвом політика обумовила катастрофічний характер наслідків голоду, у той час як неприятливі кліматичні умови їх посилили.

Література

1. Николаевское Губернское Экономическое Совещание. Отчет Украинскому Экономическому Совету и Совету труда и обороны за 1-е полугодие 1921-22 года (октябрь-март). – Херсон: Государственная типография № 2 им. Ленина, 1922. – С. 21.
2. Німці в Україні. 20-30-ті рр. ХХ ст. Збірник документів державних архівів України / Упорядн.: Л.В.Яковлева, Б.В.Чирко, С.П.Пишко – К.: Інститут історії України, 1994. – С. 27.
3. Німці в Україні. – С. 24.
4. Отчет Николаевского губэкономсовещания Совету Труда и Обороны за январь-сентябрь 1921 г. – Николаев: Советская типография № 1, 1921. – С. 63.
5. Німці в Україні. – С. 23-27.
6. Николаевское Губернское Экономическое Совещание. – С. 20-21.
7. Там само. – С. 46.
8. Там само. – С. 215.
9. Там само. – С. 213, 216-217.
10. Отчет Николаевского губэкономсовещания... – С. 61.
11. Николаевское Губернское Экономическое Совещание. – С. 23-25, 29.
12. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. Р-185, оп. 1, спр. 10, арк. 26-26 зв.
13. Николаевское Губернское Экономическое Совещание. – С. 226.
14. ДАМО, ф. Р-185, оп. 1, спр. 10, арк. 8, 13.
15. Там само, арк. 26.
16. Там само, арк. 42.
17. Там само, арк. 26.
18. Там само, арк. 129-131.
19. Там само, арк. 100.
20. Там само, арк. 75.
21. Николаевское Губернское Экономическое Совещание. – С. 30.
22. Там само. – С. 24.
23. Там само.
24. ДАМО, ф. Р-265, оп. 1, спр. 26, арк. 43-45.
25. Там само, ф. Р-185, оп. 1, спр. 10, арк. 42.
26. Там само. – С. 26.
27. Герман А., Осташева Н. Голод // Немцы России: Энциклопедия. – М., 1999. – Т. 1. – С. 596.
28. Сергійчук В.І. Німці в Україні. – К., 1994. – С. 22-23.
29. Герман А., Осташева Н. Указ. соч. – С. 597.
30. ДАМО, ф. Р-265, оп. 1, спр. 15, арк. 51.
31. Німці в Україні. – С. 37.
32. Там само.
33. Николаевское Губернское Экономическое Совещание. – С. 30.
34. ДАМО, ф. Р-265, оп. 1, спр. 26, арк. 6.
35. Там само, арк. 74.

Стаття надійшла до редакції 13.03.2001